

İBN KEMAL'İN TEHÂFÛT GELENEĞİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

*Kemal SÖZEN**

ÖZET

İbn Kemal XVI. yüzyıl Osmanlı Türk düşüncesinde önemli bir kişiliğe sahiptir. Zira o, kaleme aldığı kelâmî ve felsefî nitelikli eserlerinde muhtelif problemlerle ilgili birtakım görüşler sergilemiştir. Hocazâde'nin *Tehâfüt*'üne yazmış olduğu hâşiye ile düşünce alanındaki yetkinliğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla Gazzalî ile başlayan Tehâfüt geleneğinin bir kesitinde de İbn Kemal yer almıştır.

Tebliğde, Tehâfüt geleneğinin tarihî seyrine kısaca temas edilecektir. İbn Kemal'in Tehâfüt geleneği bakımından Osmanlı Türk düşüncesindeki yeri ve önemi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: İbn Kemal, Tehâfüt geleneği, *Tehâfüt Hâşiyesi*, Hocazâde, Osmanlı düşüncesi

THE PLACE AND IMPORTANCE OF IBN KEMAL IN THE TAHÂFUT TRADITION

ABSTRACT

Ibn Kemal is an important scholar in the Ottoman Turkish thought of the 16th century. Because he put forward several opinions on the various problems discussed in the philosophical and theological works. He wrote a commentary to

* Prof. Dr. SDÜ İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

the Tahâfut of Hocazâde and brought new ideas and views to the philosophical thought. Therefore, he played an important role in the Tahâfut tradition which has been started with Gazzali.

In the paper, we will firstly touch on the historical development of Tahâfut tradition shortly. Then the place and importance of Ibn Kemal in the Ottoman Turkish thought will be discussed in detail in terms of Tahâfut tradition.

Keywords: Ibn Kemal, Tahâfut tradition, *Tahâfut Commentary*, Hocazâde, Ottoman thought

Giriş

İslâm düşüncesinde Tehâfut geleneği ilk defa Gazzalî (ö. 1111) ile başlamıştır. Onun, Farabî (ö. 950) ve İbn Sina (ö. 1037)'nin şahsında antik çağ Yunan felsefesiyle hesaplaşma amacıyla ortaya koyduğu tavır, daha sonraki dönemlerde bu geleneğin devamına zemin hazırlamıştır. Gazzalî'nin, *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eserinde ele aldığı meseleler Endülüs'te İbn Rüşd (ö.1198), Osmanlı'da ise Hocazade (ö. 1488), Alaaddin Ali Tusî (1483), İbn Kemal (ö.1534), Muhammed Karabağî (ö. 1536) gibi bazı düşünürler tarafından tekrar incelenip değerlendirilmiştir. Dolayısıyla Gazzalî ile başlayan Tehâfutler tartışmasının bir halkasını da İbn Kemal oluşturmaktadır.

Asıl adı Şemseddin b. Ahmed olan İbn Kemal, 1468 yılında Edirne'de doğmuştur. Fatih dönemi komutanlarından biri olan dedesi Kemal Paşa'ya izafeten, "Kemal Paşazâde", "İbn Kemal Paşa" ve "İbn Kemal" künyeleriyle anılır. İbn Kemal, gençlik döneminde askerlik mesleğine girmiş, daha sonraları ise ilmiye sınıfına geçmeye karar vermiştir. Döneminin ileri gelen âlimlerinden dersler almış, verimli bir tahsil hayatının ardından kısa sürede müderrisliğe kadar yükselmiştir. İlk defa 1503 yılında Edirne'de Taşlık (Ali Bey) Medresesi'ne müderris olarak atanan İbn Kemal, sırasıyla Üsküp'te İshak Paşa Medresesi, Edirne'de ise Halebiye Medresesi ile Sultan Bayezid Medresesi'nde görev yapmıştır. O, 1515 yılında Edirne Kadılığı'na, 1516 senesinde ise Anadolu Kazaskerliğine tayin edilmiştir. Bu görevinden 1519 yılında ayrıldıktan sonra Edirne'deki Daru'l-Hadis ve ikinci kez olmak üzere II. Bayezid Medresesi müderrisliğine atanmıştır. Zenbilli Ali Efendi'nin 1526 yılında vefat etmesi sonucu boşalan Şeyhülislâmlık makamına tayin edilen İbn Kemal, bu vazifeyi ölüm tarihine kadar sürdürmüştür. O, 16 Nisan 1534 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Fatih Camii'nde kılınan cenaze namazının ardından Edirnekapı dışındaki Mahmûd Çelebi haziresine defnedilmiştir (Sözen, 2001, s. 45-64). Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere dinî ilimler, kelâm, felsefe, tarih, edebiyat ve dil konularında muhtelif eserler kaleme almıştır (Öçal, 2000, s. 24-51).

On altıncı yüzyıl Osmanlı Türk düşüncesinde önemli bir kişiliğe sahip olan İbn Kemal, kelâmî ve felsefi nitelik taşıyan bazı eserlerinde muhtelif problemlerle

İlgili birtakım görüşler ortaya koymuştur. O, Hocazâde olarak üne kavuşmuş olan Muslihiddin Mustafa (ö. 1488)'nin *Tehâfüt*'üne hâşiye yazmıştır. Dolayısıyla İbn Kemal, *Tehâfüt Hâşiyesi (Hâşiye alâ Tehâfütü'l-Felâsife)* isimli eseri ile düşünce tarihine önemli bir katkı sağlamıştır. Çünkü onun kaleme aldığı ismi mezkûr eser, Tehâfüt geleneğinin halkalarından birini oluşturmuştur.

Bu tebliğde öncelikle Tehâfüt geleneği içinde yer alan eserlerden hareketle söz konusu geleneğin tarihî seyri ve niteliğine temas edilecektir. Daha sonra da İbn Kemal'in Tehâfüt geleneğindeki yeri ve önemi belirlenmeye çalışılacaktır.

1. Tehâfüt Geleneğinin Tarihî Seyri

İslâm düşünce geleneğinde Tehâfüt nitelikli tartışmaların seyrine yer vereceğimiz bu kısımda öncelikle tehâfüt kavramı üzerinde durmak istiyoruz. Tehâfüt, tutarsızlık, çelişki, itiraz etmek gibi anlamları içeren bir kavramdır. Tehâfütü'l-felâsife ise, "Tutarlı bir düşünceye dayanmadan kurmuş oldukları fikir yapılarından dolayı filozofların veya onların fikirlerinin birbiri arkasından yıkılıp düşmesi manasını tazammun etmektedir. Bu manada ağırlık noktası tutarsızlık mefhumudur." (Karlığa, 1981, s. 251).

Tehâfüt geleneğinin başlangıç noktasında bulunan Gazzalî, Meşşâi ekole mensup iki düşünür olan Farabî ve İbn Sina'nın, Aristoteles felsefesini herhangi bir hata ve karışıklığa yol açmaksızın naklettiklerini belirterek (Gazzalî, 1993a, s.31; krş. a. mlf., 1993b, s.64), onların Aristocu ve Plotinoscu sistemlere ait muhtelif fikirlerle İslâm dininin muhtelif naslarını uzlaştırmak birtakım zorlamalarda bulduklarını, bu sebeple de bazı tutarsızlıkların ortaya çıktığını, söz konusu tutarsızlıkların ise bir kısmının küfür, bir kısmının da bid'at kapsamında olduğunu ifade etmiş, geriye kalan görüşlerin ise inkâra yol açıcı nitelik taşımadığı sonucuna varmıştır (Gazzalî, 1993b). Bu çerçevede Gazzalî, tenkitlerinin alt yapısını oluşturmak üzere öncelikle *Makâsîdu'l-Felâsife (Filozofların Maksatları)* adlı eserinde antik çağ Yunan felsefesini özetlemiş (Gazzalî, 1331 h.), daha sonra da *Tehâfütü'l-Felâsife (Filozofların Tutarsızlıkları)* isimli kitabını kaleme alarak Farabî ve İbn Sina'nın naklettikleri şekliyle esasen Yunan felsefesini hedef almış, ismi mezkûr filozofların üç meselede küfre girdiklerini ve diğer on yedi meselede ise sapıklığa düştüklerini ortaya koymaya çalışmıştır (Gazzalî, 1993a).

Gazzalî'nin, Farabî ve İbn Sina'nın şahsında âdetâ Yunan felsefesiyle hesaplaşma maksadıyla ortaya koymuş olduğu bu tavır, uzun süre devam edecek olan yeni bir tartışmanın da zeminini oluşturmuştur. Çünkü İbn Rüşd (ö. 1198), Gazzalî'nin *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eserindeki fikirlerine Endülüsten cevap vermekte gecikmemiştir. Dolayısıyla İbn Rüşd, Gazzalî'ye cevap niteliğindeki *Tehâfütü't-Tehâfüt* adlı eserinde Meşşâi felsefeyi savunmuştur (İbn Rüşd, 1968, C. I-II; Türkçe trc., 1986). Hemen belirtelim ki, Gazzalî ve İbn Rüşd'ün eleştirilerinin iki önemli sonuca yol açtığı söylenebilir. Söz konusu eleştiriler, İslâm düşüncesinde Tehâfüt geleneğinin olu-

şumuna yol açarken, diğer yandan da İbn Sina felsefesinin yeniden şekillenip yayılmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Fahreddin Razi (ö. 1209) ile Sünnî, Nasîruddin Tusî (ö. 1274) önderliğinde ise Şii İslâm dünyasında etkili bir düşünce sistemi hâline gelen İbn Sina felsefesi, İslâm dünyasında yayılma imkânı bulmuştur (Karlığa, 1999, s. 30). İbn Rüşd'ün, *Tehâfütü't-Tehâfüt* adlı eseriyle Gazzalî'ye cevap vermesi sonucunda İslâm düşüncesinde yapısal bir değişim olmuştur. Bu değişim, sonuçta kelâmın felsefleşmesi yahut akideyle beraber problemlerin ele alınması şeklinde bir dönüşüme yol açmıştır. Benzer dönüşüm, Gazzalî sonrası mantık alanında da görülmektedir. İşte Osmanlı Türk düşüncesi, ifade edilen bütün bu dönüşümlerin etkisinde varlığını sürdürmüştür (Bolay, 2000, s. 13).

Gazzalî ile başlayan Tehâfüt geleneğinin, Osmanlı Türk düşüncesinde de devam ettiği görülmektedir. Zira Fatih Sultan Mehmed'in isteği üzerine kaleme alınan Hocazade'nin *Tehâfütü'l-Felâsife'sini* ve Alâaddin Ali Tusî (ö. 1483)'nin *Kitâbu'z-Zubr'u*nu (Tusî, 1990a; Türkçe trc., 1990b) buna örnek gösterebiliriz. Öte yandan kendisini tebliğ konusu yaptığımız İbn Kemal'in *Tehâfüt Haşiyesi'si* ni (Kemal Paşa-zâde, 1987), Muhyiddin Muhammed Karabağî (ö. 1535/36)'nin *Tâ'lika alâ Şerhi Tehâfütü'l-Felâsife li-Hocazade* (Türkçe trc., Güzel, 1991) isimli eserini, kaynakların zikretmesine rağmen içerikleri hakkında yeterince bilgiye sahip olamadığımız Saîd b. Abdullah b. Hüseyin b. Hibetullah b. Hasan er-Ravendî'nin *Tehâfüt'ünü*, Necmeddin Ali b. Ömer el-Kazvinî (ö. 1503)'ye ait *Tehâfüt'ü*, Yahya b. Ali Nasûh el-Kostantînî Nev'î Efendi (ö. 1599)'nin Hocazade'nin *Tehâfüt'üne* yazdığı haşiyeyi, Abdu'l-Vahhab b. Abdurrahman b. Ali el-Amasyavî Müeyyedzade (ö. 1563)'nin *Tehâfüt'ünü* zikredilen gelenek içinde değerlendirebiliriz (Güzel, 1991, s. 12-13). Mestcizade Abdullah Efendi (ö. 1736)'nin *el-Mesâlik fi'l-Hilâfiyyat beyne'l-Mütekellimîn ve'l-Hukema (Kelâmcılarla Filozoflar Arasındaki İhtilâf Konuları)* (Öktem, 1993) adlı eseri de bu geleneğin bir devamı niteliğindedir. Müellif ve isimlerini belirttiğimiz Tehâfütlerin yanı sıra hâlen varlığından haberdar olmadığımız, ancak yapılacak birtakım araştırmalar neticesinde ortaya çıkabilecek eserlerin de bulunabileceği muhtemeldir (Sözen, 2001, s. 30-33; a. mlf., 2005, s. 4-5).

Osmanlı'da Tehâfüt geleneğinin devam etmesinde pek çok unsurun etkili olduğu söylenebilir. Bunlardan birisi, devlet yöneticilerinin bilim, düşünce ve kültürün canlı tutulması noktasında titiz davranmalarıdır. Örneğin, Fatih Sultan Mehmed, bilim adamlarına değer vermesi, serbest düşünceye imkân tanınması ve bilimsel tartışmalara zemin hazırlaması sebebiyle Tehâfüt geleneğini devam ettirmiştir (Bolay, 2000, s. 16). Biraz önce isimlerini zikrettiğimiz Fatih'in isteği üzerine yazılan *Tehâfüt'lerin*, felsefe ve kelâm arasında ortak olan temel birkaç problemi üst seviyede tartışan birer eser niteliği taşıdığı görülmektedir (Sarıoğlu, 1999, s. 222). Dolayısıyla mezkûr eserler, belirtilen her iki alan arasındaki ilişkiyi inceleme ve aralarındaki ortak temel problemleri bilimsel seviyede tartışma ve değerlendirme isteğinin birer ürünüdürler. Bununla birlikte, fikrî alandaki durgunluğun tekrar canlandırılarak devam ettiril-

mesi ve eleştiri ortamının oluşturulup problemlerin çözümüne yönelik orijinal fikirlerin üretilmesinin hedeflenmesi de Tehâfüt nitelikli eserlerin yazılmasının sebepleri arasında gösterilebilir (Bolay, 2000, s. 16). Kısacası, Osmanlı düşünce geleneğinde fikrî alanda her çeşit düşüncenin açılımına imkân tanınmış ve Tehâfüt geleneği aracılığıyla felsefe ve kelâm tartışmaları belli dönemlerde gerçekleştirilmek suretiyle, İbn Kemal'le beraber yüksek bir seviyeye ulaşmıştır (Akgündüz, 1997, s. 28).

Tehâfütlerde ele alınan meseleler felsefî nitelikli problemlerdir. Zira Tanrı'nın zâtına dair konular, O'nun "Bir" niteliğine sahip olduğu, basit oluşu, tarifinin yapılamayacağı, cisim olmayışı, bilgisinin niteliği gibi, sıfatları ile ilgili ilâhiyat grubuna dâhil olan hususlar, Tehâfütlerin tartışma konusu yapılan temel meselelerini oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, âlemin ezeli ve ebedî olup olmadığı, onun bir yapıcısının (sanii) bulunması sebebiyle illetli oluşu şeklindeki Tanrı ile âlem arasındaki ilişkiden doğan meseleler, âlemle ilgili tartışma konularını ihtiva etmektedir. Ruh, ruhun ölümsüzlüğü ve cesetlerin haşri gibi insana taalluk eden hususlar ile mucize konusu yanında gök hakkındaki meseleler de tabiiyat kapsamında ele alınıp değerlendirilen problemler olarak görülmektedir (Bolay, 2000, s. 16). Görüldüğü üzere, Tehâfütlerde yer alan konular genelde ilâhiyat ve tabiiyâta ilişkin konular olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. İbn Kemal'in Tehâfüt Geleneğindeki Yeri

Tebliğimize konu olan İbn Kemal'in Tehâfüt geleneği içindeki önemini aktiren eseri *Hâşiye alâ Tehâfütü'l-felâsife* adlı eseridir. Söz konusu eser, Fatih döneminin önemli bilginlerinden Hocasâde'nin *Tehâfüt*'üne yazılan haşiyeden ibaret olup, on beş meselenin ele alınıp değerlendirildiği bir eser niteliği taşımaktadır. Zira Fatih Sultan Mehmet, akli ve felsefî ilimlere duyduğu ilgi nedeniyle Hocasâde ve Alâaddin Ali Tûsi'ye din ve felsefe arasındaki ilişkiyi incelemek maksadıyla birer eser kaleme almalarını emretmiştir. Her iki müellif tarafından yazılan eserler kurulan bir jüri tarafından incelenmiş, Hocasâde'nin eserinin Tûsi'ninkinden daha üstün olduğuna karar verilmiştir. Neticede ismi mezkûr müellifler Fatih tarafından ödüllendirilmiştir (Kâtip Çelebi, 1941, C. I, s. 513).

İbn Kemal, *Tehâfüt Hâşiyesi*'nde Hocasâde'nin zikredilen eserini incelemek suretiyle onun görüşlerini analiz etmektedir. Fakat bunun yanı sıra Tûsi'nin *Kitâbu'z-Zubr* adlı eserine de sık sık atıflar yapmak suretiyle ele aldığı konulara ilişkin mezkûr eserden pasajlar nakletmektedir. Böylece bir bakıma Hocasâde ile Tûsi'nin görüşlerini karşılaştırmaktadır. İbn Kemal'in asıl amacının, Hocasâde'nin eserine haşiye yapıp, onu değerlendirmekle birlikte Tûsi'nin de tartışılan meselelere dair görüşlerini ortaya koyarak iki düşünürün fikirlerini karşılaştırmaya yönelik olduğu söylenebilir (Arslan, 1987, s. 5 vd.).

Düşünürümüz İbn Kemal'in *Tehâfüt Hâşiyesi*'nin içeriğine baktığımızda, öncelikle Hocasâde'nin, felsefenin kısımları ve filozofların ilâhî ve tabii ilimler ile

İlgili iddiaları hakkındaki fikirleri sergilenmekte ve bu konuda gerekli haşiyeler yapılmaktadır. Ardında da Hocazâde tarafından yirmi iki fasıl olarak ele alınan meselelerin ilk on beşi hakkında hâşiye yapılması tercih edilerek şahsî birtakım açıklamalar sergilenmektedir. İbn Kemal, birinci meseleyi filozofların, Tanrı'nın özü gereği mücib olup olmadığı hakkındaki tartışmalarına tahsis etmektedir. Tanrı'nın mücibu'n bi'z-zât oluşu meselesinde filozofların konuya ilişkin düşüncelerinde küfrü gerektiren bir tavır sergilemediklerini, Tanrı'nın kudret sıfatını ihlâl edici herhangi bir fikir ortaya koymadıklarını söyleyerek O'nun mücib, kâdir ve muhtar olduğunu belirtmektedir (Sözen, 2001, s. 147-152). Gazzalî, İbn Rüşd ve Tusî'nin Tehâfütlerinde bağımsız bir bölüm olarak ele alınmayıp âlemin kıdemi meselesi içinde yer verilen bu konuya Hocazâde tarafından bağımsız bir fasıl tahsis edilmiştir. Dolayısıyla İbn Kemal de Hocazâde'ye hâşiye ve ta'lik yaptığı için o da mezkûr probleme ayrı bir fasıl ayırmıştır. İkinci meseleyi ise Hocazâde'nin, âlemin ezeliyeti konusunda filozofların görüşlerinin çürütülmesine dair ileri sürdüğü fikirlere verdiği cevaplar çerçevesinde ortaya koyduğu düşünceler ile İbn Kemal tarafından yapılan haşiye ihtiva etmektedir. Üçüncü meselenin konusunu da âlemin ebediliği hususu oluşturmaktadır. İbn Kemal, âlemin ebedî olmamasının temel nedenini Tanrı'nın iradesi olduğu görüşüne dayandırmaktadır. Dördüncü meselede filozofların, Hakiki Bir'den ancak tek bir şeyin çıkabileceği hususundaki görüşleri ile ilgili tartışmalara yer verilmektedir. Beşinci meselede sudûr teorisi, altıncısında ise âlemin bir yapıcısı (sâni') olduğunu ispat noktasında filozofların aciz kaldıkları, yedincide de Tanrı'nın bir'liğini ispatlamaktan acziyet içinde oldukları ele alınıp değerlendirilmektedir. Sekizinci meselede filozofların Tanrı'nın bir şeyin hem fâili hem de kabul edeni olamayacağı hakkındaki iddiaları, dokuzuncuda ise O'nun sıfatları olmadığına dair ileri sürülen görüşlerin çürütülmesi, onuncuda da özünün bir cins ve fasla bölünemeyeceği hakkındaki iddiaların ispat edilmesi noktasında yetersiz kalındığının gösterilmesi konusu ele alınıp analiz edilmektedir. *Tehâfüt Haşiyesi*'nin on birinci meselesinde Tanrı'nın varlığının mahiyetinin aynı olduğuna dair ileri sürülen fikirlerin geçersiz kılınması hususuna yer verilmektedir. On ikinci meselede Tanrı'nın cisim olmadığı iddialarının ispat edilmesinde aciz kalındığı, on üçüncüde O'nun başkalarını küllî bir bilgi ile bildiği hakkındaki iddiaların yeterince ispat edilemediği, on dördüncüde ise kendi özünü bilmesi ile ilgili iddiaların kanıtlanması hususunda yetersiz kalındığı, sonuncu mesele olarak da cüz'ileri bilmediği yönünde ileri sürülen fikirlerin çürütülmesi hususu ele alınıp değerlendirilmektedir (Kemal Paşa-zâde, 1987, s. 17-535).

Düşünürümüz İbn Kemal, Hocazâde'nin *Tehâfüt*'ünde yer alan ilâhiyat ile ilgili meseleleri ele alıp onlar hakkında haşiyeler yapmıştır. Zira eserinin içeriği incelendiğinde Hocazâde tarafından tartışma konusu yapılan Tanrı'nın varlığı, sıfatları, Tanrı-âlem ilişkisinden kaynaklanan âlemin kıdemi, sudûru ve hudûsu gibi meseleleri incelemiştir. Dolayısıyla İbn Kemal, eserini Hocazâde'nin, filozofların Tanrı'nın cüz'ileri bilmediği şeklindeki iddiaları hakkında ortaya koyduğu görüş-

lere yaptığı hâşiye ile sonlandırmaktadır. Bu bakımdan düşünürümüz, muhtemelen kişisel tercihinin bir sonucu olarak tabiiyyâta ilişkin görüşler hakkında herhangi bir hâşiye yapmamıştır.

İbn Kemal, XVI. yüzyılda Osmanlı'nın ilmî zihniyetini bütün yönleriyle aktirmesi bakımından büyük bir önem taşımaktadır. O, Hocazâde'nin *Tehâfüt*'üne yapmış olduğu hâşiye sebebiyle felsefî alandaki yetkinliğini ortaya koymuş bir düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır (Sarıkavak, 1997, s. 6). Düşünürümüz, şerh ve hâşiye geleneğinin yaygın olduğu bir dönemde yaşaması sebebiyle döneminin şartlarına uyarak birtakım şerh ve hâşiyeler yapmıştır. Fakat o, mezkûr nitelikli eserlerin yanı sıra, telif nitelikli risâleleriyle şerhçiliği aşmış, kelâm ve felsefe alanına ilişkin çeşitli problemler hakkında derinlemesine analizler yapmayı tercih etmiştir (Yazıcıoğlu, 1989, s. 152; a. mlf., 2001, s. 138). Örneğin, İbn Kemal, Mutlak Varlık olan Tanrı'nın nitelikleri (İbn Kemal, e), varlık ve yokluk kavramları, mümkün'ün, varlık ve yokluğa göre durumu (İbn Kemal, f), varlık-mahiyet ilişkisi (İbn Kemal, b), akıl ve aklın önemi (İbn Kemal, c), ruhun tanımı ve mahiyeti (İbn Kemal, a), ruh-beden ilişkisi (İbn Kemal, d) gibi felsefenin temel konularını kelâmî ve felsefî bakış açısıyla inceleyip birtakım değerlendirmelerde bulunmuştur. Onun, teolojik ve kozmolojik nitelikli kelâmî-felsefî problemleri analitik bir yaklaşım sergileyerek, bilimsel tenkitçilik çerçevesinde rasyonel bir metotla çözme yolunu tercih ettiğini görüyoruz (bk. Sözen, 2001; Öçal, 2000).

Biraz önce zikrettiğimiz felsefî-kelâmî problemler hakkında belli bir bilgi birikimine sahip olan İbn Kemal'in, bu birikimini yapmış olduğu *Tehâfüt Hâşiyesi*'ne yansıttığı muhakkaktır. Zira herhangi bir meselede hâşiye yapabilmek için konuya vâkıf olmak gerekir. Bir anlamda üzerine hâşiye yapılan eserin belli kısımları hakkında birtakım notlar yazıp, açıklamalar yapabilmek, ileri sürülen fikirlerdeki eksiklikleri iyi görebilmenin yanı sıra, fikirlerin tutarlılık ve geçerlilik açısından denetlenebilmesi için ihtiyaç duyulan bilgi donanımını da gerekli kalan bir husustur.

Tehâfüt geleneği içinde yer alan İbn Kemal'in *Tehâfüt Hâşiyesi*, felsefî düşünce alanına katkı sağlayıcı niteliktedir. Öte yandan, mezkûr eserin Osmanlı Türk düşüncesine fikrî canlılık kazandırma bakımından etkisi göz ardı edilemez. Zira bu eserin, ilmî ve fikrî platformdaki donuklaşmanın ortadan kaldırılmasına yönelik faaliyetlerden bir halkayı oluşturduğu malûmdur. Eserde birtakım tenkitlerin ortaya konulması nedeniyle düşünce alanındaki taklitten kurtulma çabalarına vesile olduğu da söylenebilir. Mezkûr gelenek içinde problemlere orijinal çözüm önerileri üretebilme çaba ve arzusu, belli bir oranda da olsa düşünce alanındaki dinamizmin ortaya çıkmasına sebep teşkil etmiştir. Söz konusu geleneğin bir halkasını oluşturan İbn Kemal'in zikredilen hâşiyesi, Osmanlı fikir hayatı bakımından değerlendirildiğinde, Gazzalî sonrası İslâm dünyasında ortaya çıkan felsefî inkırazın kısmen de olsa canlanmasına vesile olan Tehâfüt sürecinin bir kesitini oluşturması nedeniyle bir değer ifade etmektedir. Zira Gazzalî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'si bir yönüyle menfi

bir tavra yol açarken, diğer yandan da İslâm düşüncesinde yeni bir tartışmaya kaynaklık etmiştir. Dolayısıyla İbn Kemal'in *Tehâfüt Hâşiyesi*'ni mezkûr tartışma zeminini açısından değerlendirdiğimizde düşünce platformuna katkıları yadsınamaz.

Netice itibarıyla, felsefi düşünce hareketi olarak da değerlendirmemizi mümkün kılacak birtakım özelliklere sahip olan Tehâfüt geleneği, genelde İslâm, özelde ise Osmanlı Türk düşüncesinde felsefi düşünüş tarzının devam ettirilmesine imkân sağlayan bir mahiyettedir. Tehâfüt nitelikli eserleri incelediğimizde kelâmî-felsefi birtakım problemler, analitik bir yaklaşım sergilenerek, ilmî tenkitçilik çerçevesinde rasyonel bir yöntem takip edilerek ele alınmıştır. Fakat bütün bu olumlu hususlara rağmen, Tehâfütlerde tartışılan konuların bazı temel meseleler etrafında odaklanmasından dolayı bu meselelerin dışına çıkılmaması, tartışmaların zaman zaman da polemik nitelikli ve biçimsel yapılması sebebiyle klasik bir tavra yol açtığı da göz ardı etmemek gerekir.

Hocazâde'nin *Tehâfüt*'ü ile İbn Kemal'in *Tehâfüt Hâşiyesi* Aristoteles metodolojisinin etkilerini taşımakla beraber, kaleme alındıkları döneme özgü olan biçim kaygısı ve üslûp endişesi mezkûr eserlerde açık bir şekilde görülmektedir. Zira ele alınan mesele, öncelikle bir kıyas formuna sokulmakta, iddiaya ilişkin bütün şıklar teker teker ele alınmaktadır. Birtakım bölmeler ve sınıflamalar yapılmak suretiyle her mesele bütün yönleriyle incelenip âdeta tüketilmektedir. Dolayısıyla her iki müellifte biçim kaygısı ileri boyuttadır. Örneğin, İbn Kemal, Hocazâde'nin herhangi bir iddiasını öncelikle biçimsel bakımdan ele almakta, bu iddia ile ilgili yapılan akıl yürütmenin ne şekilde oluşturulduğunu, öncüllerin sayısını, yerlerini, öncüllerde kullanılan terimlerin anlamlarını araştırmakta, neticede bütün bunlardan sonra muhtevaya geçmektedir. Dolayısıyla İbn Kemal'in *Tehâfüt Hâşiyesi*'nde yaptığı itiraz ve değerlendirmeleri, birtakım açıklamaları, en genel manasıyla görüşleri, muhtevanın yanı sıra biçimsel yön de dikkate alınarak sergilenmiştir. O, Hocazâde'nin bazen bir paragrafını bazen de bir cümle veya kelimesini, ara sıra da teknik bir terimini ele alıp biçimsel yönden tenkit etme yolunu tercih etmiştir. Ancak biçim ve üslup kaygısı ön planda tutulmasına rağmen, isimleri mezkûr her iki düşünürün Tehâfüt nitelikli eserleri oldukça problematik karaktere sahip olan eserlerdir (Arslan, 1987, s. 16 vd.).

Burada yeri gelmişken, Tehâfüt geleneğinin bir başka boyutuna dikkat çekmek istiyoruz. Şöyle ki, Osmanlı düşüncesinde devam eden Tehâfüt geleneğinin, felsefeye karşı müspet tutumu yansıtan bir unsur olduğu söylenebilir. Çünkü Tehâfüt yazma geleneğinin devam ettirilmesinin gerekçeleri ve bu gelenek içinde ele alınan problemler dikkate alındığında, kaleme alınan eserlerin genelde klasik dönem Osmanlı bilginlerinin felsefeye karşı müspet tavır içinde olduklarını gösterdiği söylenebilir. Dolayısıyla Gazzalî ile başlayan Tehâfüt geleneğinin Osmanlı Türk düşüncesinde de devam ettirilmesi, kısmen de olsa bu düşünce içinde yer alan klasik dönem bilginlerinin felsefi problemlere ilgi duyduklarını göstermekte-

dir (bk. Sözen, 2005, s. 4-7). Bazı Osmanlı düşünürleri gibi, İbn Kemal de birtakım kelâmî-felsefî problemlere ilgi duymuş, bu ilgisini sadece hâşiye düzeyinde ortaya koymamış, daha önce de belirttiğimiz gibi, müstakil risaleler kaleme almak suretiyle çeşitli problemleri inceleyip kendine özgü görüşlerini serdetmiştir.

Sonuç

İslâm düşüncesinde ilk defa Gazzalî ile başlayan Tehâfüt geleneği, Osmanlı Türk düşüncesinde de devam etmiştir. Bu geleneğin XVI. yüzyıldaki önemli temsilcilerinden birisi de İbn Kemal'dir. O, Hocazâde diye üne kavuşmuş olan Muslihiddin Mustafa'nın *Tehâfüt*'üne yapmış olduğu hâşiye ile felsefî alandaki yetkinliğini ortaya koymuş bir düşünürdür. Dolayısıyla İbn Kemal, *Tehâfüt Hâşiyesi* (*Hâşiye alâ Tehâfütî'l-felâsife*) adlı eseriyle Osmanlı Türk düşüncesindeki fikrî hayata canlılık kazandırmıştır. Çünkü bu eser, ilmî ve fikrî alandaki donuklaşmanın ortadan kaldırılmasına yönelik faaliyetlerden bir halkayı oluşturmaktadır. Bu bakımdan İbn Kemal'in ismi zikredilen hâşiyesi, Osmanlı fikir hayatı açısından bir değer ifade etmektedir. Birtakım ilmî tenkitlerin sergilendiği söz konusu eser, taklitten kurtulma çabalarına da katkı sağlamıştır.

Tehâfüt geleneği, birtakım özellikleri bakımından felsefî düşünce hareketi olarak da değerlendirilebilir. Bu gelenek genelde İslâm düşüncesinde, özelden ise Osmanlı fikir hayatında felsefî düşünüş tarzının devam ettirilmesine imkân sağlamıştır. Fakat Tehâfütlerde tartışılan meselelerin belli konular etrafında odaklanması sebebiyle bu meselelerin dışına çıkılamamasının yanı sıra, tartışmaların bazen de polemik nitelikli ve biçimsel yapılması nedeniyle klasik bir tavra yol açtığını da söylemek mümkündür. Benzer durum, İbn Kemal'in *Tehâfüt Hâşiyesi* için de geçerlidir. Fakat onun hâşiyesinde biçim ve üslup kaygısı güdülmesinin yanı sıra, eserin nispeten de olsa problematik bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir. Öte yandan, Tehâfüt geleneğinin Osmanlı Türk düşüncesinde de devam ettirilmesinden hareketle, kısmen de olsa bu düşünceye mensup klasik dönem bilginlerinin felsefî problemlere ilgi duydukları ifade edilebilir.

Sonuç olarak İbn Kemal, Gazzalî ile başlayan ve bilebildiğimiz kadarıyla XVIII. yüzyıla kadar devam eden Tehâfüt geleneğinde önemli bir halkayı oluşturmaktadır. Zira onun kaleme aldığı *Tehâfüt Hâşiyesi*, felsefî düşünceye katkı sağlamasının yanı sıra, Osmanlı Türk düşüncesindeki fikrî atmosfere canlılık kazandırmıştır. Mezkûr eserde ortaya konulan ilmî tenkitlerin de taklitten kurtulma çabalarına yönelik olduğu dikkate alındığında, eserin Osmanlı düşüncesine müspet yönde katkı sağladığı söylenebilir. Dolayısıyla kelâmî-felsefî nitelikli problemlerin en üst seviyede tartışıldığı bu eser, düşünce tarihimiz açısından bir değer ifade etmektedir.

Kaynaklar

- Akgündüz, H. (1997), *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, İstanbul: Ulusal.
- Arslan, A. (1987), *Haşiye Ala't-Tehafüt Tablîli*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Bolay, S.H. (2000), Klâsik Dönem Osmanlı Düşüncesi ve Osmanlı'da Tehafüt Tutkusu, *Yeni Türkiye*, Osmanlı Özel Sayısı III (Düşünce ve Bilim), S. 33, Ankara.
- Gazzâlî (1331 h.), *Makasidü'l-Felâsife*, Muhyiddin Sabri el-Kürdî (nşr.) Kahire: Matbaatü's-Saade.
- Gazzâlî (1993), *el-Munkızu Mine'd-Dalâl ve'l-Mufsih bi'l-Abval*, Semih Duğaym (thk.) Beyrut: Darü'l-Fikri'l-Lübnanî.
- Gazzâlî (1981), *Tebâfütü'l-Felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*, Bekir Karlığa (trc.), İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Gazzâlî (1993), *Tebâfütü'l-Felâsife*, Gerard Gihamy (takdim, tashih ve şerh eden), Beyrut: Darü'l-Fikri'l-Lübnanî.
- Güzel, A. (1991), *Karabağî ve Tebâfüt'ü*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- İbn Kemal (a), *Hakikatü'n-Nefs ve'r-Rub*, S.K., H. Hüsnü Paşa, 509/5.
- İbn Kemal (b), *Risâle fi Beyânı Ziyâdeti'l-Vücûd ale'l-Mâhiyye fi'l-Mümkîn*, S.K., Lâleli, 3710/15.
- İbn Kemal (c), *Risâle fi Beyâni'l-Akl*, S.K., Lâleli, 3682/25.
- İbn Kemal (d), *Risâle fi Beyâni'n-Nefs ve'r-Rub ve'l-Beden*, S.K., O. Huldi Öztürkler, 27/18.
- İbn Kemal (e), *Risâle fi İsbâti'l-Vâcib*, S.K., Kılıç Ali Paşa, 568/6.
- İbn Kemal (f), *Risâle fi Tahkik-i Mana'l-Leys ve'l-Eys*, S.K., Ayasofya, 4794.
- İbn Rüşd (1986), *Tebâfüt et-Tebâfüt (Tutarsızlığın Tutarsızlığı)*, Kemal Işık-Mehmet Dağ (trc.), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- İbn Rüşd (1968), *Tebâfütü't-Tebâfüt*, C. I-II, Süleyman Dünya (thk.), Kahire: Darü'l-Maarif.
- Karlığa, B. (1999), Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu, *Osmanlı*, C. VII, Ankara: Yeni Türkiye.
- Kâtip Çelebi (1941), *Kesfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi'l-Fünûn*, C.I, Şerafeddin Yalıtıkaya-Rifat Bilge (haz.), İstanbul: Maarif Matbaası.
- Kemal Paşa-zâde (1987), *Tebâfüt Haşiyesi (Hâşiya alâ Tebâfüt al-Falâsifa)* Ahmet Arslan (trc.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Öçal, Ş. (2000), *Kemal Paşazâde'nin Felsefi ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Öktem, Ü. (1993), *Mestcizade'nin "Al-Hilafıyyat bayna al-Hukama ma'a al-Mutakallimin ve al-Hilafıyyat bayna al-Mu'tazila ma'a al-Asâ'ira ve al-Hilafıyyat bayna al-Aşa'ira ma'a al-Maturidiyya" Adlı Eseri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Sarıkavak, K. (1997), *XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Düşünürü Yanyalı Es'ad Efendi*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Sarioğlu, H. (1999), Osmanlı'da Felsefe-Kelâm-Tasavvuf İlişkileri, *Osmanlı*, C. 7, Ankara: Yeni Türkiye.
- Sözen, K. (2001), *İbn Kemal'de Metafizik*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Sözen, K. (2005), Klâsik Dönem Osmanlı Bilginlerinin Felsefeye Karşı Tutumu, *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14, Isparta.
- Tusi, Alâaddin (1990b), *Tehâfütü'l-Felâsife (Kitâbu'z-Zubr)*, Recep Duran (trc.), Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Tusi, Alâaddin (1990a), *Tehâfütü'l-Felâsife*, Rıza Saade (thk.), Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Lübnani.
- Yazıcıoğlu, M. S. (1989), Kelâmcı Olarak İbn Kemal, *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu*, Ankara: TDV.
- Yazıcıoğlu, M. S. (2001), *İslâm Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, Ankara: Akçağ.